

УДК 371.321.7(477)

Наталія Боцян, аспірантка Інституту педагогіки АПН України,
м. Київ,
викладач історії Технічного коледжу
Тернопільського державного технічного університету
імені І. Пулюя

ЗМІСТ ДОМАШНЬОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1834 – 1917 РР.)

У статті досліджується система домашнього навчання та виховання в Україні у другій половині XIX століття, узагальнено погляди вітчизняних та зарубіжних педагогів і просвітителів із зазначеного питання.

Ключові слова: зміст освіти, домашня освіта, виховання.

Постановка проблеми. Зміст освіти – один із основних компонентів процесу навчання. Це система наукових знань, умінь, навичок, оволодіння якими забезпечує всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей учнів, формування їх світогляду, моралі, поведінки, підготовки до праці і життя.

Сучасні положення педагогічної науки щодо змісту стали також орієнтирами і для всебічного вивчення змісту домашньої освіти, навчання та виховання досліджуваного періоду, визначення його місця і ролі в системі організації домашньої освіти в наш час.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан наукової розробки даної педагогічної проблеми вказує, що у працях видатних педагогів минулого висвітлено педагогічні питання, які і зараз, є актуальними (П. Житецький, П. Каптерев, С. Рождественский та інші), зміст домашньої освіти (І. Богданович, О. Духнович, К. Ушинський та інші). Надбанням цього періоду було також і прийняття значної кількості офіційно-нормативних постанов, положень про домашніх наставників, учителів, що суттєво вплинуло на мету, зміст і форми їхньої підготовки в досліджуваній період. Дисертаційне дослідження Є. Сарапулової висвітлює питання психолого-педагогічних основ навчально-виховної діяльності гувернера. Теорію і практику домашніх наставників в XIX століття подано у наукових працях О. Корх-Черби та М. Денисенко. Аналіз педагогічної літератури свідчить, що питання домашнього навчання та виховання і сьогодні перебуває у полі зору наших науковців (О. Любар, О. Михайличенко, О. Сухомлинська, А. Троцько та інші). Разом з тим, проведений аналіз численних наукових праць дозволяє зробити висновок, що на сьогодні в педагогічній науці проблема отримання освіти в системі домашнього навчання та виховання

досліджена недостатньо повно, не узагальнено погляди вітчизняних та зарубіжних педагогів і просвітителів із зазначеного питання, не розкрито зміст домашньої освіти, досвід практичної діяльності гувернерів в Україні у другій половині XIX століття, оскільки саме в цей період домашня освіта розвивалась і набула офіційного статусу.

Мета нашої статті – розглянути зміст, методи і форми домашньої освіти в Україні (1834 – 1917 рр.).

Виклад основного матеріалу. Зміни у системі освіти, відображають одночасно і ті процеси, що відбувалися у педагогічній та філософсько-педагогічній науці. Свій початок вони, звичайно, беруть у попередніх історичних періодах, де вони проявлялися лише як певні натяки, паростки, тенденції.

Вивчення різноманітних державних документів, психолого-педагогічної літератури та періодики другої половини XIX століття в Україні дозволяє стверджувати, що і в той час визнавалась велика роль освіти у формуванні молодого покоління, а тому питанню змісту домашнього навчання та виховання як важливому компоненту процесу навчання у системі домашньої освіти приділялись велика увага. Результати дослідження показують, що ця проблема знаходила своє широке відображення на різних рівнях, зокрема в діях тогочасного уряду, поглядах видатних педагогів та в самих родин, що виявлено нами в ході вивчення та аналізу різноманітних архівних документів (зокрема, циркулярів та постанов Міністерства народної освіти другої половини XIX століття, літератури та періодики того часу).

У ході проведеного нами дослідження було встановлено значну кількість дійсних фактів, які підтверджують, що поряд з вихованням та навчанням, яке здійснювалося у державних закладах, завжди існувала і домашня освіта, яка стояла певною мірою осторонь від них.

Про поширення ж домашньої освіти та організаційно-практичні засади діяльності домашніх наставників та учителів свідчать численні архівні матеріали стосовно домашньої освіти, постанови Міністерства народної освіти [11, арк.482; 9, арк. 6 – 7; 3, арк.479; 2, арк.1].

З середини XIX століття у суспільстві почали відбуватися значні зміни. Зокрема, громадсько-педагогічний рух у Російській імперії як складова і невід'ємна частина політичного руху не був однорідний, він мав декілька напрямів.

Представники буржуазно-демократичного напрямку (К.Д. Ушинський, М.О. Корф, В.І. Водовозов, П.Ф. Каптерев, В.П. Острогорський, та інші) виступали за поліпшення навчання у школах, відстоювали право навчати за бажанням батьків своїх дітей у власних домівках. Вимагали здійснення принципу народності, природовідповідності у вихованні, критикували зарубіжну педагогіку, відстоювали навчання рідною мовою, поширення жіночої освіти, але всі свої вимоги розглядали у межах тодішнього суспільно-політичного ладу в Росії.

В 1859 р. було засновано Петербурзьке педагогічне товариство, в 1861 р. було створено Комітет грамотності, завданням якого було поширення грамотності серед населення. Одночасно, у 1859 р. у Києві і у Харкові 1862 р. відкрились недільні школи. Також в 1883 – 1884 навчального року у Петербурзі виник Батьківський кружок, як розгалуження суспільно-педагогічного музею військово-навчальних закладів.

В 60-х роках XIX століття в Російській імперії розвивалась педагогічна преса. Найважливіші питання освіти, навчання і виховання висвітлювалися в педагогічних журналах: “Журнал для воспитания” (1857 р.), Воспитание (1860 р.), Учитель (1860 р.), Педагогический сборник (1864 р.).

На межі 50 – 60-х років XIX століття все ще побутувала думка, що педагогіка як наука вже створена в Європі, перш за все, в Німеччині, і завдання російських педагогів полягає лише в тому, щоб розумно впровадити її висновки в російській школі. Проти такої точки зору активно виступили М. Пирогов, К. Ушинський, Л. Толстой.

М. Пирогов, зокрема, виступив проти ранньої спеціалізації у навчанні дітей. Мету виховання він вбачав у підготовці до життя високоморальної людини з широким інтелектуальним кругозором, маючи тут на увазі і жіночу освіту. Зазначимо також, що М. Пирогов був переконаним прихильником переваги класичної освіти над реальною [12, 308 – 315].

В період, коли М. Пирогов обіймав посаду

попечителя Київського округу, його вплив на розвиток педагогічної науки й народної освіти в Російській імперії важко переоцінити. Педагогічні статті, розпорядження, видані ним за час його попечительства в Києві, увійшли до збірки “Собрание литературно-педагогических статей Н.И. Пирогова” (1858 – 1861 pp.).

Як справедливо писав К. Ушинський: геніальний статут не зробив того, що зробив один М. Пирогов.

У статті “Мысли и замечание о проекте устава училищ состоящих у ведомствах Министерства Народного Просвещения” (1860 р.) викладені думки педагога про шкільну систему.

Зокрема, склавши іспити, до будь-яких класів усіх навчальних закладів приймали дітей, які мали початкову домашню освіту. М.І. Пирогов один із перших висунув ідею нерозривності навчання й виховання. Нині це один із принципів дидактики.

А.К. Ушинський головну мету виховання вбачав у духовному розвитку людини, досягти який не можна без опори на культурно-історичні традиції народу, на особливості його національного характеру. На основі аналізу виховних традицій європейських країн він зробив висновок, що виховання, створене самим народом і засноване на народних засадах, має таку виховану силу, якої немає у найкращих педагогічних системах, побудованих на абстрактних ідеях. На думку К. Ушинського, основою виховання є сімейне виховання, у якому конкретизуються цілі і завдання суспільного виховання [13, 24 – 37].

Не відділяючи навчання від виховання, К. Ушинський все ж пріоритет віддавав вихованню, стосовно змісту якого, виходячи із принципу народності, він вважав виховання високого почуття патріотизму першочерговим завданням. Зрештою, на його думку, метою морального виховання (яка, зрештою і визначає зміст виховання) має бути формування особистості, якій притаманні любов до людей, щире доброзичливе ставлення до оточуючого світу, почуття власної гідності.

Педагог П.Ф. Каптерев вбачає основним завданням сімейного виховання саме, укріплення тіла, розвиток виносливості та мужності, привчання до праці та правдивості, до усвідомленого відношення до всього оточуючого, а не поспіхом навчання читанню, письму, іноземним мовам і всякої іншої книжкової мудрості [5, 102].

А на Західній Україні виховно-освітнє призначення “дому християнського” та батька й матері розкривають вступні статті найстарішого часопису “Дом і школа” (1863 р.). У 70-х роках

XIX століття виходять друком перші методичні посібники з проблем виховання дітей в сім'ї. Зокрема, в 1877 р. редакція "Газети шкільної" видала брошуру "О разумном вихованні" призначену для батьків. А педагог І. Негребецький 1881 р. підготував підручник для жінок "О вихованні", в якому зазначалося, що жінка-мати першим домашнім вихованням подає дитині напрям, який вже "на цілий вік залишається". І, саме тому, вона повинна мати "поняття про виховання".

Велику роль у справі навчання і виховання дітей в сім'ї приділяв О.В. Духнович (1803 – 1865) – педагог, письменник, просвітильник, громадський діяч. Його по праву можна вважати одним із засновників теорії родинного виховання на Україні. Педагог проголошував важливість сімейного виховання, виходячи із потреб національного відродження поневоленого народу, докладно розробив основні засади, зміст і його методику. Цій проблемі присвячено чимало його літературних і педагогічних творів. Серед них "Народная педагогія в пользу училищ и учителей сельскихъ" (1857 р.).

Нам відомо, що педагог працював домашнім учителем у сім'ї ужгородського урядовця С. Петрова, виховуючи його семирічного сина.

В основу своїх поглядів на виховання Духнович поклав гуманні принципи філософії старої Греції і Риму, ідеї великого слов'янського педагога Я.А. Коменського, українського філософа-просвітильника XVIII ст. Григорія Сковороди, швейцарського педагога-демократа І. Песталоцці та інших передових діячів свого часу.

У сімейному навчанні і вихованні Духнович особливу роль відводить матерям: "должность матери больше есть, нежели отца, к отрочати". Педагог радить матерям самим виховувати своїх дітей і навіть подає їм цілу низку порад щодо гігієни харчування і фізичного загартовування малюків.

Сім'я, на думку Духновича, повинна нести повну відповідальність за моральне виховання дітей. Залежно від того, яке виховання одержить в сім'ї дитина, такою вона і стане. Отже, саме в перші роки життя дитини слід прищеплювати їй найблагородніші риси, бо перші дитячі враження залишаються на все життя.

Відповідно до змісту сімейного виховання педагог розробляє і його методику. Найефективнішими засобами впливу на психіку дитини він вважав роз'яснення, заохочення, особистісний приклад батьків, похвалу, осуд і покарання [12].

Також вирішальним фактором сімейного виховання Духнович вважає моральну атмосферу,

яка панує в сім'ї: сердечність у взаєминах батьків і дітей, особистий приклад матері і батька. Головною умовою батьківського авторитету Духнович вважав чесну працю, моральність, поведінку дорослих у сім'ї і поза нею.

Організація ж домашньої освітньо-вихованої діяльності загалом і її зміст, зокрема впродовж досліджуваного періоду, визначались вимогами, окресленими циркулярами, постановами та іншими документами Міністерства народної освіти, що видавалися з урахуванням змін умов, обставин, що відбувались у суспільстві, набутого досвіду, виявлених недоліків тощо, для вдосконалення тих позицій, які були затверджені "Положенням про домашніх наставників і учителів від 1 липня 1834 року".

Аналіз документальних джерел дозволяє зробити висновки, що з часом під впливом змін, які поступово відбувались у суспільстві, змінювалося і домашнє навчання, і умови праці домашніх наставників у приватних оселях.

Так, в Указі правлячого сенату від 10 січня рік 1836 за №4,672 зазначається, що правлячий сенат заслухав повідомлення міністра народної освіти для видання відповідного розпорядження про те, що імператор 11 грудня минулого року звелів: оголосити для загального ознайомлення, що "... незалежно від Положення про домашніх наставників і учителів, право на навчання у приватних домах читання і письма на російській та іноземних мовах, а також арифметиці, може бути надано бажаючим на попередніх підставах, але з проходженням випробувань в одному з повітових училищ з отриманням на це свідоцтва, без будь-якого грошового внеску з їхнього боку, але й без надання тим, хто займається таким початковим навчанням ніяких особливих прав і переваг" [11, арк. 482].

Із архівних джерел відомо: що, директор Київської 2 гімназії і училищ Київської губернії доповідав Попечителю Київського навчального округу 27 листопада 1850 року за № 2763 про те, що вчителі, які займалися приватним навчанням у Київській губернії пред'явили в Дирекцію 3 свідоцтва на звання домашніх вчителів, і навчали читання, письму і початковій арифметиці 12 осіб чоловічої статі і 14 осіб жіночої статі. Наприклад, впродовж 1850 року було заново видано 3 свідоцтва на право початкового навчання читання, письму і арифметиці [9, арк.6 – 7].

В одній із справ у канцелярії попечителя Київського навчального округу, яка була розпочата 10 жовтня 1851 року і закінчена 19 травня 1859 року зазначено, що "іноземцю (австрійцю) з Тернопільського округу Івану

Гординському видано свідоцтво на право приватного навчання *арифметиці і мовам, французькій і німецькій*. ... Австрійський підданий мав свідоцтво: про науку в Тернопільській області; з Тернопільської гімназії” [3, арк.479].

Цікавою є ситуація, що склалася з французьким громадянином Петром Реньє, який проживав у м. Кам’янець-Подільському. Він пройшов певні випробування на право навчати в приватних домах дітей “читанню і письму французькою мовою і началам арифметики” у Педагогічній Раді Кам’янець-Подільської гімназії, яка визнала його відповіді “совершенно удовлетворительными”. Згодом він також додав усі інші необхідні документи, зокрема свідоцтво від Керівництва училища у Франції, свідоцтво про неприналежність ні до яких політичних організацій чи груп, але Рада Університету Св. Володимира виявила, що він не проходив випробування на звання граматики французької мови, і тому відмовила йому у виданні дозволу на право здійснювати домашнє навчання. Аж через кілька місяців після проведення додаткового іспиту наполегливий француз отримав відповідне свідоцтво від Ради Університету Св. Володимира на право навчати в приватних домах французької мови та началам арифметики. Це свідчить про достатньо відповідальне ставлення тодішніх органів управління освітою до організації домашнього навчання дітей [2, арк.7].

Алфавітний список домашніх учителів, які займаються приватним навчанням у Волинській губернії, складений 1 серпня 1851 року, висвітлює дані про те, що, наприклад, домашній вчитель Гофман Юрій Мартинович навчає німецької мови, і Наппе Фердинанд Іоанович є домашнім учителем німецької мови, обидва вони є чиновниками XIV класу, а Феррон Яків Осипович, домашній учитель французької мови, є титулярним радником [1, арк. 163].

Деякі дані з Положення про пенсії та одноразові виплати домашнім наставникам і вчителям, затвердженого імператором 25 лютого 1853 року теж, хоч і опосередковано, але відображають стан розвитку змісту домашньої освіти досліджуваного періоду. Зокрема, в ньому згадуються ті домашні вчителі, які займаються початковим навчанням дітей, а саме: читанню, письму і арифметиці. Далі йдеться про тих, що займаються з дітьми мистецтвами, “художествами” і рукоділлям. Зачіпають тут і наглядачів та наглядачок, що здійснюють фізичне виховання дітей [10, арк. 361].

Також, нами знайдено документальне підтвердження, що стосовно організації та добору

вчителів для початкового навчання грамоти сільського населення дуже часто не пре’являлися такі високі вимоги щодо рівня освіти домашніх наставників, зокрема, не вимагалось обов’язкове документальне підтвердження рівня освіти і кваліфікації цих педагогів. Пояснювалось це так: інакше просто не було б кому навчати початкової грамоти сільських дітей в домашніх умовах. Тому, звичайно, рівень домашньої освіти пересічних сільських дітей загалом, і її змісту зокрема був вкрай невисоким. Але тут варто зазначити, що тим же документом Міністерства внутрішніх справ зобов’язувалось перевіряти (це мали робити відповідні поліцейські) політичну “благонадійність” та моральність таких осіб. Таку ж функцію щодо контролю за домашніми вчителями мали виконувати і сільські священики [8, 1737 – 1738].

13 листопада 1844 року було затверджено “Положення про єврейські приватні навчальні заклади і домашніх учителів”, яким дозволялося, незалежно від засновуваних урядом, відкрити платні приватні училища для виховання і навчання єврейських дітей. Цим положенням також “... з тою ж метою і наміром забезпечити батькам вибір благонадійних керівників для їхніх дітей запроваджується звання єврейських домашніх учителів”.

Наголошувалося, що “... загальна мета єврейських приватних закладів полягає: 1) у наданні дітям необхідних знань єврейських законів, і 2) у полегшенні їм переходу до загальних училищ [8, 2226].

У контексті нашого дослідження зауважимо також, що відповідно до п. 6 цього Положення, “у єврейських приватних навчальних закладах навчання здійснюється за посібниками, затвердженими Міністерством народної освіти” [8, 2226].

Відповідно до вимог цього важливого документа, єврейські приватні навчальні заклади і домашні учителі загалом підпорядковуються нагляду місцевого загального навчального керівництва, і без дозволу, і узаконеного свідоцтва ніхто не мав права відкрити навчальний заклад, щоб займатися вихованням і навчанням дітей у батьківських домах як домашній вчитель.

Обов’язково штатний доглядач повітового училища повинен був мати завжди впорядкований алфавітний список всіх домашніх єврейських учителів свого повіту, зі зазначенням, у кого знаходяться і які предмети викладають. Щорічно ці списки мали подаватися при звітах губернському директору училищ.

